

Heller Ágnes

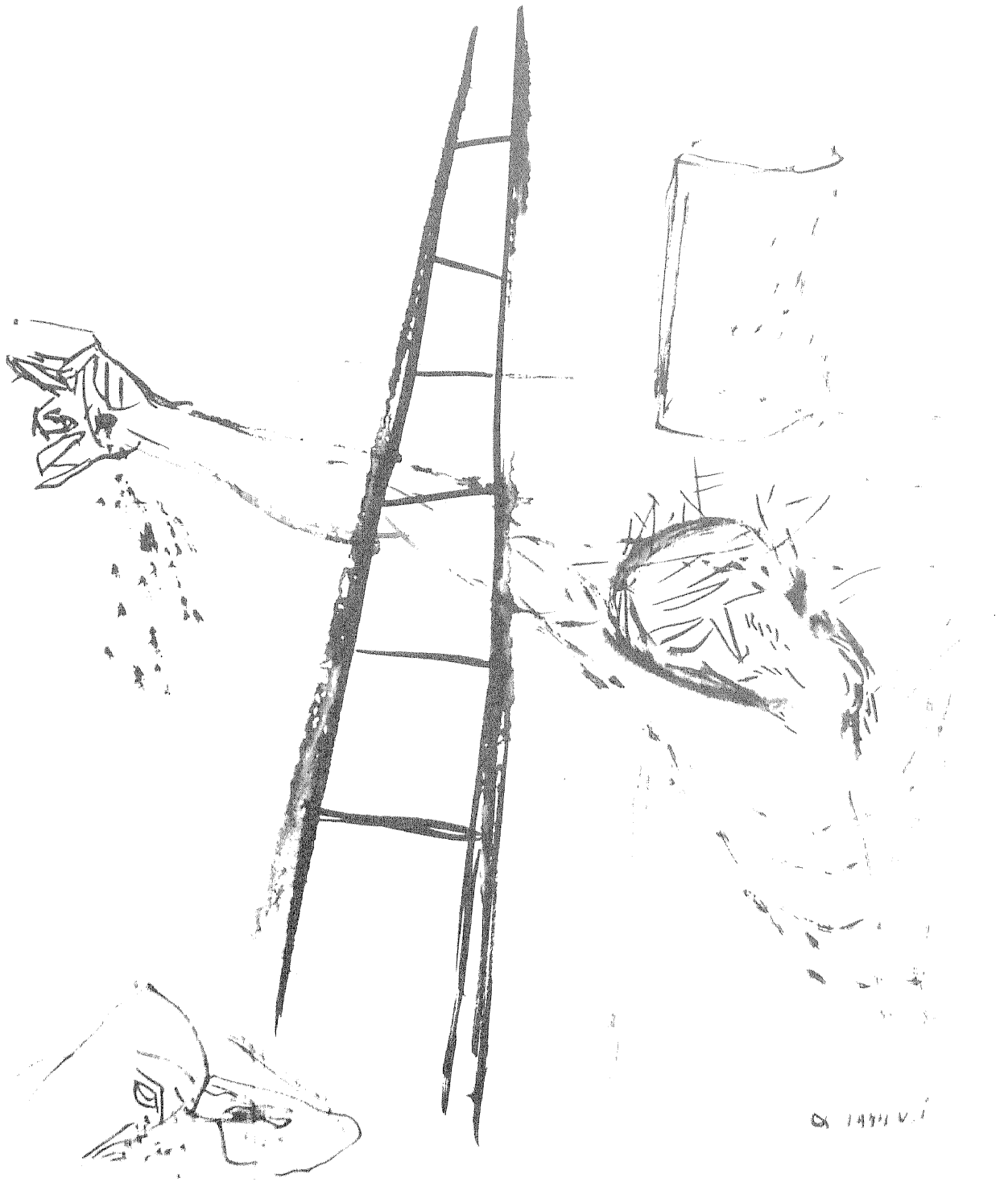
A holocaust és a nemzedékek

Egyetlen történelmi eseményt sem lehet tökéletesen megmagyarázni, a holocaustot azonban megérteni sem lehet. Ezzel azt akarom mondani, hogy a holocaustot lehetetlen értelmesen átélni, és az emlékezés sem fog soha értelmet találni benne. Általában azért gondolkodunk el valamiről, hogy felismerjük az értelmét, a holocaustról azonban azért szoktunk elgondolkodni, hogy újra meg újra felfedezzük értelmetlenségét. Az elvesztett háborúnak lehet értelmük, s ugyanígy a személyes élet tragédiáinak is. *Az erkölcs genealógiájához* című könyvében Nietzsche azt mondta, hogy a szenvedés önmagában véve elviselhető lenne az emberek számára, csak az értelmetlen szenvedés elviselhetetlen. Mivel a holocaust az értelmetlen és elviselhetetlen szenvedés eseménye, a rá való emlékezés is akkor autentikus, ha elviselhetetlen. És mégis emlékezni kell, vagyis a teljesíthetetlen feladat az, hogy az elviselhetetlenségig emlékezzünk. Minél elviselhetetlenebb az emlékezés, annál autentikusabban emlékezzünk az elviselhetetlenre, az értelmetlenre. Utólag értelmet adni a holocaustnak annyit tesz, hogy nem akarjuk megérteni, hiszen a holocaust jelentése éppen az abszolút értelmetlenség.

A bűn is szenvedéssel jár. A bűnnel járó szenvedést pedig utólag értelemmel és magyarázattal látja el a bűnbánat. Érthető dologról van szó: én tettem, féltékenységből, gyűlöletből, kapzsiságból stb. tettem, vétkeztem. De mi van, ha egyáltalán nem tudjuk, vagy nem is tudhatjuk, mi okból, mi céllal, miért történt meg egy bűn? Minden bűnért bűnhődni kell. Egy értelmetlen tett után azonban a bűn megvallása, ha egyáltalán sor kerül rá, nem ad utólag értelmet a bűnnek, s így nem segít önmagunk megértésében sem. A bűn és a büntől való szenvedés ilyenkor éppoly irracionális marad, mint az áldozat szenvedése. Úgy is mondhatnánk, ha ez történik, ha a bűnnek egyáltalán nincs értelme, a rá való emlékezés elviselhetetlen szenvedést takar, és mindig is elviselhetetlen lesz. Ha a holocaustra való emlékezés nem jelent elviselhetetlen szenvedést,

akkor nem is a holocaustra, hanem valami másra, a holocaust fikciójára emlékezzünk. Kierkegaard egyszer azt mondta a *Taciturnus mészjában*, hogy autentikus vallási pozícióban csak akkor van valaki, ha nagyon fáj ebben a helyzetben maradnia. Hasonlóképpen mondhatnánk, hogy minél jobban fáj a holocaustra való emlékezés, annál kevésbé inautentikus. Autentikus azonban csak akkor lehet, ha elviselhetetlenül fáj. Ezért a holocaustra való autentikus vagy akár csak autentikusságra törekvő emlékezés soha nem maradhat pusztán spekulatív-elméleti jellegű, hanem mindig gyakorlati hozzáállást is rejt. Elméleti pozícióból megpróbálhatjuk ugyan újra meg újra megérteni a holocaustot, de mindig csak egy fikciót érthetünk meg. Az elviselhetetlen szenvedés mindenkor gyakorlati hozzáállás. Minél elviselhetetlenebb a szenvedés, annál erősebben tűnik fel a fikció ragyogása mögött a holocaust sötétsége.

Valami hasonlót mondhatunk általában a nagy szenvedésekre és a nagy bűnökre való emlékezésről. Egy szenvedés vétkesei és túlélő áldozatai az emlékezés során is szenvedni fognak, s ez gyakran az értelmetlenségtől való szenvedés is. A szenvedésnek azonban a múlton keresztül, az emlékezés szenvedése révén értelmet lehet adni. Hasonló eljárást a pszichoanalízis is felfedezett már egyszer. Nietzsche joggal mondta, hogy a metafizika, az istenhit, az aszketikus ideálok értelmet adtak az emberi szenvedésnek, egyfajta fájdalommal változtatták azt. A holocaust miatti szenvedésnek azonban sem metafizikával, sem az isteni gondviselés eszméjével nem adhatunk értelmet, sőt ez a fajta értelmezés abszolút tilos is. Nem azért, mert – megint csak Nietzsche idézve – Isten ilyen értelemben halott, s mert a szörnyű események mögött semmiféle jó végcél nem fedezhető fel, hiszen ez már a felvilágosodás korában, a lisszaboni földrengés idején szóba került Voltaire-nél, aki vitába szállt a leibnizi *Theodicaeájával*. Valami másról van szó. Az események mögött itt nemcsak hogy semmiféle titkos isteni ér-

Keresztrefeszített Krisztus

© 1991 V.I.

telmet nem találhatunk – akár a földrengés esetében –, hanem abszurd istenkáromlás is lenne, ha a holocaustot Isten titkos szándékaként akarnánk megérteni. Nem mondhatjuk, hogy Isten az apák vallásának kigúnyolása miatt megbüntette a zsidókat. Még kevésbé szabad azt mondanunk, hogy Isten szándékosan, valamilyen titkos céllal egész népet akart bűnössé tenni. Ez egyszerűen ellentmond Isten fogalmának.

Ha egy nemzedék elszenvet vagy elkövet egy bűnt, akkor a következő nemzedék egy idő múlva a néző szemszögéből tekinthet erre a szenvedésre vagy bűnre. Ha valamit – például egy eseményt – az elméleti megértés tárgyaként feltételezünk, azt is feltételezzük, hogy az megérthető, még ha a megértés minden módja csupán hozzávetőleges marad is. Így emlékezhetünk egy földrengésre vagy Shakespeare valamely tragédiájának előadására. A gyakorlati és az elméleti hozzáállást viszonylag könnyen meg lehet különböztetni. A szenvedésekre és bűnökre való gyakorlati emlékezés mindig fájdalmas, az elméleti emlékezés viszont nem az. Ez utóbbi lehet felháborító, ébreszthet kedvet vagy kedvetlenséget, de nem okoz mély szenvedést. Többek között ezért is tartotta Platón gyanúsnak a tragédiát. Gyanús volt számára, hogy a nézőknek tetszik mások szenvedése. De ha nem tetszik is, az elméleti hozzáállás inkább a gondolatokat és az intellektuális érzéseket mozgósítja.

A holocaust esetében nem lehet a gyakorlati hozzáállásról elméletire, a résztvevő szerepéről a nézőre váltani, mert ennek az eseménynek egyetlen nemzedék sem tud értelmet adni, sőt meg sem kísérelheti azt. A holocaustra való emlékezés – mint egy lényegileg értelmetlen valami felidézése – az összes eljövendő nemzedékek számára is csak akkor lehet autentikus, ha az emlékezés során elviselhetetlenül szenvednek. Ez azt jelenti, hogy a holocaustra való emlékezés *abszolút egyidejűséget* feltételez. Nincs olyan nemzedék, amely a másiknál távolabb vagy közelebb volna a holocausthoz. Minden nemzedék kortárs és tanú, s az is marad. Az, hogy minden nemzedék örökös tanú, az összes misztérium jól ismert jegye. Gondoljunk például a szédereste zsidó szertartására! A Haggada négy gyermeket említ, s közülük hárman tesznek fel kérdést: a jó, a buta és a rossz gyerek. A rossz gyerek kérdése nagyjából így hangzik: mi közöm nekem mindehhez? Miért ezt kérdi a rossz gyerek? Mert ezzel az egyidejűséget kérdőjelezi meg. Az Egyip-

tomból Isten kegyelmével való kiszabadulás régi időkben történt, mégis ma történik, minden nemzedék életében, minden évben, az örökös „most” idején. A keresztény úrvacsora is az egyidejűség misztériuma.

A vallásos emlékezetben létrejövő egyidejűség az értelemadás egyidejűsége. Épp ez a misztérium lényege. Amikor viszont a holocaust egyidejűségéről beszélek, olyan misztériumról van szó, amely nem vallásos szertartásokban jön és jöhet létre, épp azért, mert értelmetlen, és értelmetlenné kell lennie, hogy autentikus emlékezés maradhasson. Ismétlem, nincs az elméleti emlékezés, amely megérthetné és megmagyarázhatná a holocaustot, mert a legjobb esetben is csak a sötétség eltorzított leképezéseinek fikcióját érti meg és magyarázza, holott a megértés csak másokkal közölhetetlen szenvedésen keresztül jöhet létre. A holocaust ugyanis az Istentől elhagyott világ misztériuma.

Ha csak az értelmetlenség értelmében véve, az elviselhetetlen szenvedés gyötrelmével emlékezhetünk autentikusan, és ha az autentikus emlékezés mindig egyidejű, akkor van-e mégis különbség a nulladik nemzedék és a következők között, vagy egyáltalán nincs? Az a kérdés, hogy vajon az áldozatok mindig áldozatok, a tettesek pedig mindig tettesek maradnak-e.

Visszatérek az első gondolatomhoz. A holocaustot nem lehet megérteni, mert nincs semmi értelme, és nem is lehet. Kívül áll a történelmen, az Istentől elhagyott világ vákuumában, s nem csupán irracionális miatt – hiszen történelmi események is lehetnek irracionálisak, mint például az első világháború kitörése –, hanem abszolút paradox volta okán: az irracionálist itt megtervezték és tervszerűen működtették. Ezért sem lehet a szenvedésnek egy transzcendens-metafizikai hatalomban való hittel értelmet adni, hacsak nem hiszünk az ördögben. Ha viszont hiszünk az ördögben, akkor ahogy a gnosztikusok tették, az egész világot általában véve az emberi étellel együtt valami értelmetlen dolognak, a gonosz demiurgosz művének kell tekintenünk. Abból azonban, hogy a teremtést nem értjük meg, az is következik, hogy a holocaustot mint a teremtés részét úgyszintén nem érthetjük meg. Ha a teremtés értelmetlen, akkor minden eseményre értelmetlen emlékezni, az élet pedig mint olyan elviselhetetlen szenvedés.

Visszakanyarodok ahhoz a gondolathoz, hogy az

Sötét angyal

elviselhetetlen, értelmetlen szenvedés, amely az emlékezésben és az emlékezés által folyton visszatér, az áldozatok és a tettesek szenvedése. Az áldozatoké az elszenvadás szenvedése, a tetteseké a lelki furdalás, a bűnbánat szenvedése. A holocaustra való autentikus emlékezés esetében mindkettő elviselhetetlen szenvedés. A nulladik órában minden áldozat szenved, és néhány tettes. De ugyanezt mondhatjuk-e a következő és az azt követő nemzedékek emlékezéséről? Hogyan oszlik fel az elviselhetetlen szenvedés az áldozatok és a tettesek szenvedésére? Kik az áldozatok és kik a tettesek a következő és az azt követő nemzedékekben?

A nulladik óra áldozatai és tettesei minden nemzedékben ugyanazok maradnak. A holocausthoz való autentikus viszony pedig a misztérium viszonya, az örök egyidejűség. Azok a nemzedékek azonban, amelyek az emlékezés egyidejűségében élnek, nem tettesek és nem is áldozatok. Tettesek-e, akik nem tettesek? Áldozatok-e, akik nem áldozatok? A holocaust áldozatai a zsidók voltak. Ők mindig a holocaust áldozatai maradnak. Szenvadásuk az elszenvadó szenvedése, amelyre az autentikus emlékezés elviselhetetlen szenvedéssel emlékezik. De mondhatjuk-e, hogy a holocaust áldozatai általában véve az áldozatok? Az örökös áldozatok? És mi van a tettesekkel? Mondhatjuk-e, hogy mindazon nemzetek, amelyek zsidókat öltek, vagy más módon aktívan részt vettek a holocaustban, mint a németek, a magyarok, a szlovákok, az osztrákok, az ukránok, de a franciák, a görögök s a többiek is, tettesek voltak? Vajon e népek minden jövő nemzedékének a bűn és bűnbánat tetteseket megillető, elviselhetetlen szenvedését kell-e elszenvadnie, ha autentikusan emlékezik? És hol a többi nemzet helye, az amerikaiaké, svédoké, angoloké, akik ebben a szenvedéstörténetben Pilátus szerepét játszották, vagy a kínaiaké és afrikaiaké, akik mit sem tudtak róla? Az áldozatok vagy a tettesek szenvedését kell nekik elviselni, szükséges-e, hogy emlékezzenek, és egyáltalán fognak-e emlékezni? Vagy pedig nem tudnak, legalábbis autentikusan, az abszolút jelen értelmében, mint tanúk nem tudnak emlékezni a holocaustra? Nem lehetnek tanúk? Vajon a holocausthoz való viszonyuk csak elméleti lehet, csak fikciókra emlékezhetnek? Ha a kérdésre igennel felelünk, a holocaust intim esemény marad, mely bizonyos népek (németek, magyarok stb.) mint tettesek és a zsidók mint áldozatok között játszódik le. Ha nemmel felelünk, ha az angolok és kínaiak

is képesek autentikusan emlékezni a holocaustra, akkor ez már nem intim, értelmetlen esemény, mely néhány népet (áldozatokat és tetteseket) örökre összeláncol, hanem olyan történet, amely reprezentálja a modernitás bűnbeesését mint olyat. Erre a kérdésre nem tudok válaszolni. Inkább felteszem újra a másik kérdést, amely egy nem vallásos misztérium intim történetének generációkon át való ismétlődésére vonatkozik, és úgy hangzik, hogy rögzítve vannak-e a helyek – tetteseké és áldozatoké –, s hogy azok a nemzedékek, amelyek nem voltak tettesek, éppúgy elszenvadhatik-e az áldozatok szenvedéseit, mint a tettesekéit?

Ha megengedik, egy analógiával kezdem. Volt egyszer egy értelmetlen történet, az első értelmetlen történet, áldozat és tettes első története, amely Ábelről és Káinról szól. Könnyen belátható, hogy ennek a bibliai történetnek a Biblia szempontjából semmi értelme nincs, mert Isten nem ad neki értelmet. Bizonyosan nem Isten terve volt, hogy Ábel Káin áldozata legyen. Isten elpusztítja az első emberiséget, kivéve Noét és családját. Freud, aki meg volt győződve arról, hogy az emberi civilizáció a gyilkoláson alapul, adhatott ugyan értelmet ennek a történetnek, de ezáltal inkább egy másik történetet költött elmélete igazolására. Az emberiség történetének második epizódja egy testvérgyilkosság. Féltékenységből esett meg ez a gyilkosság? Vigyázzunk, a féltékenység nem teszi érthetővé a testvérgyilkosságot, s nem is magyarázza meg. Azt mondhatnánk, hogy a holocaustnak az emlékezésben folyton megismételhető története már maga is ismétlés: az áldozatról és tettesről szóló őstörténet ismétlése. Vajon hogyan emlékezünk erre az első gyilkosságra? Ádám és Éva bűnének – ha az egyáltalán bűn – volt és van értelme. E nélkül a tett nélkül a történet el sem kezdődött volna, nem volna emberiség, nem lehetne megkülönböztetni a jót és rosszat. Káin és Ábel történetében kerül sor az első szabad választásra jó és rossz között, és a választás a rosszra esik. De ki az, aki a történetre emlékszik? Ábel nem hagyott nemzetséget maga után, mi mindnyájan Káin nemzetségéből származunk. Mégis mindnyájan inkább az őstörténet Ábeljével azonosulunk, mintsem saját ősatyánkkal, Káinnal. Nagyon kevesek, különösen költők azonosultak inkább a tettel és annak szenvedéseivel s bűnbánatával. Részben ez történik, részben nem ez a holocaustra való emlékezés során is.

Ismétlem, hogy én csak az autentikus emlékezés

Látomás

lehetőségéről beszélek, s nem térek ki az emlékezésre mint magyarázatra, történelemre, értelmezésre, még kevésbé pedig mint üres ceremóniára vagy giccse. Mindazonáltal figyelembe veszem az emlékezéseknek ez utóbbi fajtáját is. Igazi vallásos élmény csak nagyon ritkán adódik, és akkor sem jöhet létre a vallás naponta ismételhető, gyakran üres gyakorlatai és ceremóniái nélkül, beleértve a vallásos giccset is. Így van ez a holocausttal is. Nincs autentikus emlékezés az üres, giccses emlékezés nélkül. És nemigen lehet tudni, ki kerül közel az autentikus élményekhez. Végző soron a holocaustra való emlékezés soha nem teljesen autentikus. Hiszen egy elviselhetetlen szenvedést nem lehet elviselni, abba bele kell halni. És ezt csak kevesen teszik vagy tették meg. Talán Celan, Primo Levi, Améry, a nulladik óra túlélő áldozatai, akik végül öngyilkosok lettek. És Simone Weil, a szent, aki behalt ebbe a szenvedésbe.

De térjünk vissza Ábel és Káin őstörténetéhez! Mi Káin nemzetségéből származunk, és mégis Ábel-lel azonosulunk, kivéve ha önmagunkat tettesnek tartjuk. Valami hasonló történhet a holocausttal is, sőt bizonyos fokig már meg is történt. A zsidók mindig az áldozatokkal fognak azonosulni, ők voltak Ábel, ők voltak az áldozatok. Az utódok azonban minden nép körében, a tettesek körében is szintén az áldozatok szenvedéseivel fognak azonosulni emlékezésük során, kivéve azokat, akik újra tettesek lesznek, s ennek tudatában vannak. Deléteznek-e áldozatok, akik nem tettesek? Általában ritkán és kevesen. Mégis vannak olyan történetek, amelyekben csak az egyik fél a tettes, és csak a másik az áldozat, ahogyan Káin és Ábel, valamint a holocaust történetében. Nem azért, mert az egyik jó, a másik rossz, nem azért, mert az egyik általában áldozat, a másik általában tettes – ami nemcsak a népek, hanem az egyes individuumok vonatkozásában sem tűnik igaznak –, hanem mert az egyiket meggyilkolták, és a másik gyilkolta meg őt. De hát nem ugyanaz ez? Vajon a testvérgyilkosság bűne nem maga a gonosz-e?

Hannah Arendtnek érdeme is, meg nem is, hogy a gonosz régi metafizikai kategóriáját bevezette a holocaustról való gondolkodásba. A régi metafizikai hagyomány szerint azonban mind a gonosz, mind a jó a cselekedeteiből érthető meg. Gonosz az, aki gonoszságot tesz és művel, jó az, aki jót tesz és jót művel. A következőkben kissé leegyszerűsíttem Arendt koncepcióját, amennyiben csak az *Eichmann*

Jeruzsálemben című könyvének eredeti kiadását veszem figyelembe. Ott azt mondta, hogy a gonosz lényegében véve gondolattalanság, vagy gondolattalanságból következő valami. A gonosz művei a gondolattalanság művei. Ez néhány esetben igaz lehet, más esetekben viszont épp az ellenkezője igaz. A jó gyakran ugyanolyan értelemben véve gondolattalan, mint Arendtnél a gonosz. Határesetekben az ember a jót is úgy teszi, hogy nem reflektál arra, mit tesz, és miért teszi, sokszor csak teszi, anélkül hogy kérdezne. Sokan, akik zsidó életet mentettek meg, nem töprengtek, nem gondolkodtak el erről; sem tettük következményeire, sem helyességére nem reflektáltak. Jó tetteik éppoly gondolattalanok voltak, mint Eichmann gáztettei. Határesetekben az ember rendszerint ösztönösen cselekszik. Ha nem tudnánk ezt tapasztalatból, megtanulhatjuk Koestler *Sötétség délben* című regényéből is. Rubasov minél többet töpreng, annál inkább belebonyolódik a hazugságokba, annál jobban kiszolgáltatja magát az ördög érveinek. Az ördög ugyanis nagyon jól érvel. A holocaust idején lényegében véve az áldozatok sem gondolkodtak. Ha felidézem magamban azt az évet, amikor én és családom a holocaust határhelyzetében éltünk, semmiféle reflexiókra nem emlékszem. A dolgok egyszerűen megtörténtek velünk. Ezt nyelvileg a következő módon fejeztük ki: jött a sárga csillag, jött a gettóba zárás, jött a bevagonírozás... jött... mint valami sorsszerűség, amelyet vártunk, hogy jönni fog. S még aki elmenekült is, többnyire csak az ösztöneire hallgatott. Valami hasonló történhetett a tettesekkel is. A dolgok jöttek, és ők nem gondolkodtak el rajtuk. Csak hogy ez nem dönt a jó és rossz kérdésében. A gondolattalanság egy adott helyzetben érvényesülő gondolattalanság. Vannak helyzetek, amikor a dolgok már mozgásba lendültek. De előtte, amikor még nem lendültek mozgásba, sem a jó, sem a rossz nem gondolattalan. Léteznek az elhatározás eredeti pillanatai. Választhatjuk a rosszat is. Ilyenkor a gonoszság nem gondolattalan, hanem legalábbis kezdetben reflektált. Az ember ekkor úgy választja a gonosz maximákat, mint III. Richard, Macbeth és Jago tette. Arendt szerint a gonosz maximák választása lényegtelen a holocaust szempontjából. Én az ellenkezőjét hiszem. A holocaust is egy gonosz maximából ered, de a gonosz és a tettesek mégsem azonosak. A holocaust modern őstörténetében mindenki, aki nem volt áldozat – az aktívan jók kivételével –, tettes és tettetárs volt,

Kendős nő lóval

gonosz azonban nem. A gondolatlanság önmagában véve nem gonoszság, noha az a gondolattalan, aki ebben a határhelyzetben nem cselekszik gondolatlanságul jót, a tettesekhez tartozik.

Egyoldalúsága ellenére a gonosz banalitásának fogalma bizonyos értelemben mégiscsak a bölcsesség gyümölcse. Arendt többek között azt is akarta mondani, hogy a valóban gonoszok, Hitler és a meggyőződéses náci vezetők, akik a gonosz maximákat megfogalmazták és politikailag/gyakorlatilag alkalmazni kezdték, nem voltak a régi értelemben véve ördögiek, nem képviseltek nagyságot. Ez igaz, hiszen a gonosz nagysága az élő Istentől származik. Amíg Isten a régi értelemben véve élő, az abszolút gonosztevő az ellenfele, márpedig Isten ellenfele nemcsak hatalmas, hanem gigantikus is. A modern gonosznak lehetett ugyan hatalma, de nem lehetett gigantikus, mivel már nem vehette át Isten ellenfelének szerepét. Isten Nietzsche értelmében véve már halott volt, amikor ez a gonosz megjelent. Innen nézve a modern gonosz nem démonikus. De éppen mert nincsenek démonikus dimenziói, tettei teljesen irracionálisak. Ezért is volt az egész értelmetlen, ezért is érthetetlen a holocaust, ezért is lett elviselhetetlen a holocaust miatti szenvedés. Ha a démonikus valódi ellenfél lett volna, az élő Isten a mártíromság értelmével ruházta fel az áldozatokat. A holocaustra való emlékezésben a szenvedés elviselhetetlensége Isten halálával függ össze.

Az elviselhetetlenre, az értelmetlenre nem emlékezhetünk autentikusan anélkül, hogy mindjárt meg ne halnánk. Van azonban lehetőség a közelfítésre. Élhetünk folyton közelebb vagy távolabb az autentikus emlékezéstől. A legközelebb talán akkor jutunk hozzá, ha tudatában vagyunk annak, hogy az autentikus emlékezés nem lehetséges anélkül, hogy mindjárt meg ne halnánk.

A holocaust óta csak alig több mint fél évszázad telt el. Továbbra is minden velünk van a jelenben, de az egykori eseménynek már csak kevés tanúja van életben. Mi a válasz, mi volt a válasz, milyen válaszok születtek a mai napig? Többnyire inautentikus emlékezések, mindig inautentikus felejtés és inautentikus tagadás – így mondható el tömören a történet. Ha nem is egészében, de néhány reprezentatív szakaszát tekintve most röviden összefoglalom ezt a történetet. Először az áldozatokról beszélek, aztán a tettesekről, végül a nézőkről, akik sem áldozatok, sem tettesek nem voltak. Nem be-

szélek azonban a jóról és rosszról. A metafizikai fogalmaknak ugyanis – bár nagyon fontosak – nem sok közük van előadásom témájához, az autentikus/inautentikus emlékezés kérdéseihez. Modellként lényegében véve a magyar történelmet használom.

A háború befejezése után „jött” a felejtés. A holocaust traumájának ugyanazok voltak az ismertetőjegyei, mint minden pszichológiai traumának. A felejtés dühe érvényesült. Az áldozatok persze nem akarták elfelejteni a tényeket, ez nem is lett volna lehetséges. Újra meg újra elmondták történeteiket. Mindenki történeteket mesélt. Csakhogy ezek a történetek a túlélők történetei voltak. Aki nem élte túl, a nagy többség, annak nem voltak történetei. A halottak voltak, márpedig az igazi történeteket csak ők mesélhették volna el. Csak a halottak érthették volna meg saját történeteiket, a túlélők nem. A túlélés véletlen volt, hiszen a túlélőknek meg kellett volna halniuk. A halottak történeteit ők nem tudták elmesélni.

Nyelvi szinten addig a „jött” dominált, amelyet most felváltott a „nem tért vissza”. Az emberek nem azt mondták, hogy az apámat meggyilkolták, a bátyámat megölték, hanem azt, hogy az apámat, bátyámat, gyerekeket, unokatestvéreket deportálták Auschwitzba, és nem tért vissza. A „nem tért vissza” eufemizmusa akadályozta a gyászmunkát. Gyászmunka nélkül viszont az élők nem térhetnek vissza az életbe. A „nem tért vissza” kifejezés sok mindent elárult; azt az öntudatlan kívánságot is, hogy a beszélő szintén a vissza nem térők közé szeretett volna tartozni. A halottak soha nem váltak halottá, kísértetek maradtak. Nem volt síremlékük, haláluk időpontját senki sem tudta. Az emberek folyton csak várták és várták őket. Azt gondolták, talán megvannak valahol, talán mégis visszajönnek egyszer. Évekig tart a várakozás, minden elmúlik, az emlékezet elhalványul, az emberek egy egészen más életet élnek, és mégsem élnek soha egészen.

Mondhatnánk azt is, hogy a gyászmunka egészen nyilvánvaló okokból maradt el (nem tudjuk, mi, mikor és hogyan történt halottainkkal). Én mégis azt hiszem, hogy ezzel csak a felszínen tapogatózunk. A halálnak önmagában nincs értelme, a holocaust során elszenvedett halál azonban az értelmetlenségből értelmet csinált (mindnyájunkat meggyilkoltak, mert zsidók voltunk), s épp ez volt az abszolút értelmetlenség. Még egyszer ismétlem,

Látomás koporsóval

a holocaust során elszenvedett halál abszolút értelmetlenség volt, s így az volt minden, ami szeretetlennel történt. Ezért mondtuk, hogy az apám, a bátyám „nem tért vissza”. Honnan nem tér vissza egyetlen vándor sem? Emlékezzünk csak Schubert *Téli utazás* című dalára: a halálból. Akik nem tértek vissza, a halálból nem tértek vissza, mi viszont visszatértünk a halálból. Életünk éppoly értelmetlen volt, mint az ő haláluk. A gyászunk így lehetetlenné vált. És aki nem tud gyászolni, az felejt, vagy úgy hiszi, hogy felejteni tud. A történetek után tehát jött a hallgatás.

És mi történt a tettesekkel? Németországban a háború után gyakorlatilag nem maradt több zsidó, Magyarországra ellenben néhányan „visszatértek”. Otthon azonban nem boldog üdvözlés fogadta őket, hanem szinte általános ellenségesség. Addig csak a nácik gyűlölték a zsidókat, a tipikus magatartásmód inkább a közömbösség volt. Most viszont irracionális gyűlölet támad velük szemben. Hiszen nem kellett volna visszatérniük. Most mindent vissza akarnak kapni: a házaikat, lakásaikat, bútoraikat stb. A gyűlöletnek ilyen egyszerű motívumai voltak a felszínen, lényegében véve azonban egy elnyomott és soha fel nem dolgozott bűntudat nyilvánult meg benne. S minél mélyebb a bűntudat, annál nagyobb az averzió, az agresszió.

No és mi történt azokkal a zsidókkal, akik hazajöttek, és el akarták felejteni a holocaustot? Vagy elhagyták zsidóként a tettesek országát, akik az ő szemükben mind gyilkosok voltak, vagy magát a zsidóságot hagyták el, mert azt hitték, ha elfelejtik, hogy zsidók, a holocaustot is elfelejthetik. Nem tudtak zsidóként élni, mert el akarták felejteni, hogy zsidók voltak. Így sokan közülük kommunisták lettek. Ha az ember a kommunizmussal azonosul, egyáltalán nem kell valamilyen néphez tartoznia, s különösen nem valamilyen valláshoz. Aki a földi pokolból jön, földi megváltást keres. De a tettesekkel és a közömbösökkel szembeni gyűlölet megmaradt. Kommunistaként aztán be lehetett lépni a titkosrendőrségbe is, hogy az ember bosszút álljon a nácikon. Minél nagyobb a túlélők bűntudata, annál szenvedélyesebb lesz a földi megváltás iránti vágy, és annál nagyobb az agresszivitás. Az agresszivitás azonban a félelem gyermeke is.

A holocaustot tehát elfelejtették, mert senki sem akart emlékezni rá. Ám a zsidók és nem zsidók közötti viszony mélyén mindig ott volt az elhallgatott holocaust brutális ténye. Ebben a viszonyban a ho-

locaust minden neurózis kimondatlan központja maradt.

A második fázis az újraemlékezés korszaka volt. A halottakat ugyan nem temették el, de felnőtt egy új nemzedék, amely kérdéseket tett fel, s az idősebb nemzedék megkönnyebbült, amikor ezek a kérdések elhangzottak. Az inkubáció szakasza után a holocaust újra bekerült a tudatba, hiszen a kérdéseket meg kellett válaszolni. A zsidók kezdtek már nem szégyellni, hogy zsidók, vagy hogy újra zsidók lettek. Emlékezni akartak, meg akarták érteni a holocaustot, meg akarták tanulni érteni az érthetlent.

De nemcsak a zsidók gyerekei, hanem a tettesek gyerekei is kérdeztek. A tettesek szintén megkönnyebbültek, amiért szembesültek ezzel a kérdéssel. Néhányan (a kisebbségben lévők) azért könnyebbültek meg, mert úgy vélték, hogy rossz lelkiismeretüknek (vagy jó lelkiismeretüknek, ami még rosszabb) most formát adhatnak az antiszemitizmus közismert, hagyományos sémáival. Végre relativizálhatják a holocaustot. Letagadhatják. A régi bibliai történet itt újra visszatér. Ők – úgy mond – sohasem voltak őrizői az ő atyjukfiának. Hogy hol van Ábel? Talán szabadságra ment, vagy elutazott Amerikába. Lehet, hogy meghalt tüdővészben. De mi nem öltük meg. A történet régi, ám bonyolultabb lett. Akik ugyanis most Káin szerepét játsszák, azt mondják, hogy Káin nem is létezett. Ábel találta ki őt, hogy meggazdagodjon. A tetteseknek ezek a gyerekei sem fognak Káinnal azonosulni.

Más tettesek vagy azok gyerekei (a többségben lévők) azért könnyebbültek meg, mert úgy vélték, most lehetőségük nyílik megszabadulni tettesként érzett bűntudatuktól, mivel azonosulhatnak az áldozattal (Ábellel, a zsidókkal). Számukra csak Ábel létezik, Káin soha nem volt.

Auschwitz újrafelfedezésének ebben a hullámban nem Auschwitzra emlékeznek, hanem *Auschwitz fikciójára*. Erről az Auschwitzról filmet lehet forgatni, könyveket és emlékiratokat kiadni, tisztelegni lehet előtte, beszédet tartani róla, könnyet ejteni érte, helyszíneit turistaként fölkeresni s ott emlékművet állítani.

Most eljött a bűnbánat ideje is. Amíg a holocaustra állítólag nem emlékezett senki, a bűnbánatot el lehetett fojtani. Most sokan emlékeznek az áldozatokra, Káin gyermekei pedig Ábellel azonosulnak, vagy letagadják Káin létezését. Bűnbánatra azon-

A szörnyű óra

ban csak ritkán kerül sor, mondván: nem lehetek én egyedül bűnös, a másik is vétkes. Senki sem akar rossz lelkiismerettel élni. És a gyerekek öröklik a rossz lelkiismeret ellen alkalmazott elhárító mechanizmusokat. Inkább a lelkiismeretlenség, mint a rossz lelkiismeret. Ki akarná önként Káinná bélyegezni magát? Könnyebb kiutakat keresni. Bűnbánat nélkül azonban nincs autentikus emlékezés. Erre a kérdésre még visszatérek.

A harmadik fázisban általános diskurzus alakul ki a holocaustról. A holocaustot elméletileg gondosan megfogalmazzák, vizsgálják, magyarázzák, leírják, filmezik és megvitatják. A különféle ideológiai és tudományos feltételezéseket elfogadják vagy elutasítják, holocaust tanszékeket alapítanak, pszichológiai vizsgálatokat rendeznek. Az egészben az emlékezés megteremtésének és a magyarázatnak szimbolikus és empirikus fajtái keverednek egymással. Magát az emlékezést és a magyarázatot is összekapcsolják. Ez sokféle módon történhet. Lehet például az áldozatot/ártatlanságot mint empirikus áldozatot/ártatlanságot, a tettet/bűnt pedig mint empirikus tettet/bűnt értelmezni. Ilyenkor joggal érvelhetünk úgy, hogy ez vagy az áldozat ebben vagy abban bűnös volt, ez vagy az a tettes pedig ebben vagy abban ártatlan volt. Bűn és ártatlanság azonban szimbolikusan abszolút pozíciók, amelyeket nem lehet egyedi tényekkel megkérdőjelezni. A holocaust megmagyarázása is empirikus eljárás. A holocaustot ekkor mint történelmi tényt veszik nagyító alá, és különféle empirikus okokból vezetik le, például a kapitalista/imperialista világuralomból, a gonosz ösztönökből, a modern technikából, az autoritárius személyiségből vagy mindezekből együtt. De még ha feltételeznénk is, hogy a holocaust megérthető az okaiból, a kauzális determinációk láncolatából – ami nem igaz –, akkor is hozzá kellene tennünk, hogy a kauzálisan determinált események is viszonylag értelmetlenek, ha nincsen céljuk, azaz célként megfogalmazható értelmük. Mindent bebizonyítani annyit jelent, hogy semmit sem tudunk bebizonyítani. Empirikus eljárás a számokkal végzett zsonglőrmutatvány is. Például, hogy nem hatmillió, hanem csak három és fél millió embert pusztítottak el. Az ilyen tényeknek, még ha helyesek volnának is, de nem azok, akkor sincs semmi köztük Auschwitz jelképéhez. Az összes tudományos és áltudományos eredményt érvekkel védik vagy támadják. Félreértés ne essék, én nem hiszem, hogy az ilyen diskurzusok és történelmi

vizsgálatok tudományos szempontból nézve minden esetben elhibáztak, hiszen sokszor egyenesen megvilágító erejűek és fontosak lehetnek, csak úgy vélem, hogy mindennek nincs sok köze a holocaustra való autentikus emlékezéshez. Egyvalami mégis, és arról már beszéltem. Mindenesetre ez nem járul hozzá sem jobban, sem kevésbé a holocaustra való emlékezéshez, mint a giccses vagy legalábbis szentimentális történetek, filmek, kiállítások.

Nem állítom, hogy a holocaust elfelejtésének vagy a rá való emlékezésnek az első, második és harmadik fázisa helyettesíti vagy érvényteleníti az előző fázisokat. A felejtés és az inautentikus emlékezés minden típusa egyszerre érvényesülhet, és folyton ismétlődik is. Az egyik időszakban azonban az egyik fázis, a másikban egy másik foglalja el a központi helyet. Itt nincs haladás, nincs egyértelmű haladás. Ez inkább hullámozás, föl és le, miközben a korábbi hullámok mindig visszatérhetnek.

Az autentikus emlékezéshez az utolsó előtti hullám áll legközelebb (melyet a harmadik mindenképpen meg tud őrizni), mivel itt jelenhetnek meg a bűntudat és a bűnbánat gesztusai is. Ez az elszántság Franciaországban és Németországban megerősödött az utóbbi időkben. Ide számítom azt az új fordulatot, amely a katolikus egyházban általában és különösen Franciaországban figyelhető meg, s amelynek során az egyház most elismeri a holocaustban való véttségét. A bűn elismerése, ahogyan az ma például Franciaországban és Németországban történik, nem a holocaust megmagyarázását jelenti. Igaz, hogy a holocaust nem lett volna lehetséges a kétezres éves keresztény antijudaizmus nélkül, de ez még nem adott rá elégséges magyarázatot. Az is igaz, hogy ugyanígy nem lett volna lehetséges a német antiszemitizmus felszűnir és felszín alatti története nélkül, és anélkül sem, hogy az emberek ne lettek volna képesek hittel vagy akár hit nélkül is teljesíteni a parancsokat. Mindez azonban nem adott elégséges magyarázatot a holocaustra. A bűnösség kérdése fölvetődik. De ahol fölvetődik, ott ma – s ez viszonylag új fejlemény – a bűntudat, a bűnmegvallás gesztusait is látjuk. A bűn megvallása elmélyíti a szenvedést, ami lehetővé tesz egy autentikusabb emlékezést. Magyarországon például ez mindmáig nem történt meg, jóllehet itt is szükség van hasonló gesztusra. Hogy miért nem történt meg, az talán megközelítően meg is magyarázható, most azonban erre nem vállalkozhatom.

Amos
1937.

Kállói imaház

Szeretnék visszatérni ahhoz az égető kérdéshez, hogy miként tudják azok az emberek, akik személyükben nem bűnösök, mégis elismerni ezt a bűnt. Hogyan tud például Párizs érseke – aki maga is egy áldozat fia – bocsánatot kérni az üldözött zsidóktól, noha a ma élő zsidók kevés kivételtől eltekintve nem szenvedtek, s aki szenvedett is, ha túlélte, most él. Inkább a halottaktól kellene bocsánatot kérni, csak hogy ők halottak, és sem megadni, sem megtagadni nem tudják a bocsánatot. Halálukkal – ha csak nem hiszünk egy eljövendő világban – a megbocsátás vagy nem megbocsátás képessége is odaveszett. Ugyanezt a kérdést Derrida is feltette, amikor a megbocsátás lehetőségéről vagy lehetetlenségéről elmélkedett. Olyan egzisztenciális kérdés ez, amelyet mint minden egzisztenciális kérdést, csak feltenni lehet, megválaszolni nem.

Az én feltételezésem szerint azonban a holocaustra való autentikus emlékezés mindig egyidejűséget teremt. Aminek nincs értelme, azt nem lehet erkölcsileg megemészteni, az ember torkán akad. Ha a holocausttal kapcsolatban létezik autentikus emlékezés, akkor az a misztérium eseménye, amely mindig a történés örök jelenében zajlik. Akkor viszont már nem kérdés, hogyan kérhetnek bocsánatot személyükben valóban nem bűnös emberek vagy intézmények, s hogyan tudják megbocsátani a megbocsáthatatlant – Derrida szerint ez a megbocsátás egyetlen módja – olyan emberek, akik „akkoriban” talán nem is éltek, de akiknek apjuk és anyjuk a túlélőkhöz tartozott. Hiszen azt mondhatnánk, hogy az abszolút jelenben nincsenek nemzedékek. A misztériumjátékban csak bűn és bűnbánat van a tettesek számára, és megbocsátás vagy nem megbocsátás az áldozatok számára. De ahogy minden színész, aki Hamletet játssza, Hamlet is, és mindegyik, aki Claudius-t játssza, Claudius is, úgy mindenki, aki a bűnbánat szenvedését magára veszi, bűnbánó bűnös, és mindenki, aki az áldozatok szenvedését elszenved, áldozat maga is. Ezek az emberek nem saját személyüket vagy nemzedéküket képviselik, hanem annak az eredeti, érthetetlen és meg nem értett, értelmetlen történésnek a szerepeit öltik fel, amely most, ha nem is teljesen, de bizonyos fokig mégis újra lejátszódik, s e rekonstrukciónál során az ismétléssel közelítenek az értelmetlenséghez.

Utolsó kérdésem így hangzik: lehetséges-e igazi katarzisz az értelmetlen esemény e megközelítő újraélésében? Nos, ez már csak azért sem lehetséges,

mert katarzison akkor megyünk át, ha megértettünk valamit, ha valaminek legalább visszatekintve értelme van. Azonkívül hogyan élhetnének át katarzist a holocaustra való emlékezés során a még meg sem született nemzedékek, ha nemcsak ők, de szüleik és nagyszüleik sem tartoztak sem az áldozatok, sem a tettesek közé? Van azonban az emlékezésnek egy olyan megrázó formája, amelyet feltételes katarzisznak nevezhetnénk, ez pedig *a szerepváltás katarzisa*.

A zsidók az áldozatok voltak, a németek, magyarok, franciák stb. pedig a tettesek. A szerepek örökre le vannak osztva. Ábel az Ábel, és Káin az Káin – ártatlanság és bűn. Ábel azonban halott, és nem hagyott nemzetséget maga után. A náci Ábelt akartak csinálni a zsidóságból, hogy nyoma se maradjon, csak Káin nemzetsége éljen tovább. Káinnak volt nemzetsége, s mi mindnyájan Káin gyermekei vagyunk. Káin gyermekei azonban inkább Ábelrel azonosulnak. Ha valaki igazságtalanságot szenved el, akkor legalábbis a saját történetében újra meg újra Ábel helyzetét foglalja el.

Létezik egy feltételes katarzisz, amikor a tettesek, vagyis a tettesek utódai, az áldozatokkal azonosulnak. Nem a már említett értelemben, úgy, hogy felmentik elődeiket a bűn alól, és mások nyakába varrják. Ez gyakran megtörténik például Magyarországon, amikor azt mondják, mindent a németek csináltak, mi csak teljesítettük a parancsaikat, mi ártatlanok vagyunk. Mindegy, hogy a felmentés jó okkal történik-e, vagy sem, a lényeg, hogy a tettek megtörténtek, s ahol vannak tettek, ott tettesek is vannak. Aki Ábel szerepét ölti fel, az inkább a zsidókkal azonosul, vagyis a misztériumjátékban a meggyilkoltak szerepét, az áldozatok elviselhetetlen szenvedését veszi magára.

A zsidók pedig, az áldozatok utódai, felölthetik a bűnösök szerepét. Ők túlélők, és *mint az ősszei élők, bűnösök is*. Az ártatlan az ártatlan marad, az ártatlanok utódainak azonban csupán jó szerencsésük volt. Már a holocaust idején morálisan szerencsés volt zsidónak születni. A zsidóknak morális szerencsésük volt, hogy nem lettek gyilkosok. Ezért az elhunytak fizettek, a túlélők nem. Zsidónak születni nem választás kérdése. Egyénekenként mindnyájan véletlenszerű emberek vagyunk. Születhettünk volna a tettesek családjában is, lehettünk volna tettesek. Hannah Arendtnek a zsidótanácsok történetével kapcsolatos fejtegetése véleményem szerint történetileg, de különösen morálisan hibás. Ám

Haború (Messias)

mint mindig, ebben a fejtegetésében is van egy fontos pont, még ha ez nála nem is áll igazán előtérben: a terv a zsidók meggyilkolása volt, őket ölték meg, ők az áldozatok, de hogy A. vagy B. zsidónak született-e, vagy sem, az véletlen volt és marad, ezért az is véletlen, hogy az áldozatok utódaiként, vagy a tettesek utódaiként születtünk. Mindnyájan lehetnénk tettesek, és mindnyájan válhatnánk tettessé.

Ez a legmagasabb fok, melyet az életben elérhetünk, ha a holocaust autentikus emlékezetéhez vezető úton fölkapaszkodunk. Ha Isten fölteszi a kérdést, Káin, hol vagy? – mi mindnyájan azt felelhetjük: *én öltem meg a testvéremet, én vagyok az, aki meg tudta ölni a testvérét, de megmenekültem.* Aki felelni tud, az képes felelősséget is viselni. Az emlékezetben, vagyis az emlékezés során olyasvalamiért is felelősséget viselhetünk, amit nem tettünk meg, de megtehetünk volna. Ez jelenti azt, hogy felelősséget viselünk saját életünkért és felebarátaink életéért.

Végezetül szeretnék még egyszer visszatérni az emlékezés és a felejtés történelmi hullámaihoz. Mindig lesz felejtés, és mindig lesz emlékezés is, emlékezés az inautentikusság különböző fokain. Lehetne vitatkozni arról, hogy mi a rosszabb, a felejtés vagy az emlékezésnek egy egészen inautentikus fajtája. Én mégis azt hiszem, hogy a felejtés rosszabb. Az inautentikusságnak ugyanis sok fokozata van, az inautentikus emlékezés egyfajta tudás és képesség, mely legalább a lehetőséget nyitva hagyja egy kicsit mégis autentikusabb emlékezés visszatérése számára.

Hadd kanyarodjak vissza még egyszer a szédereste szertartásához! Minden évben minden zsidó családban elmesélik és újramesélik a történetet, ho-

gyan szabadultak ki a zsidók az egyiptomi rabszolgaságból. Minden évben megismétlődik a rossz gyerek kérdése is: „mi közöm nekem mindehhez?“, és az apa mindig elmagyarázza, hogy mi valamilyen ott voltunk, s mindez velünk és most történik. A széder szertartása az emlékezés szertartása. De nem hihetjük, hogy Mr. Löwy és Mrs. Bernstein, akik a széderesthez az edényeket tisztítják, és főként a konyhával törődnek, vagy a kis legény, akit inkább érdekel a család legszebb lánya, átérzik és tudatosan megélik abszolút jelenlétüket a megszabadulás csodálatos eseményeiben. Nincsenek ott, noha feltételezik. Így történhet ez a holocaustra való emlékezéssel is, ha az értelmetlen történetet újra meg újra elmeséljük. Mindnyájan elmesélhetjük. Ahogy manapság a széder történetét nemcsak a zsidó családok köreiből mesélik el, ugyanúgy, sőt még inkább elmesélhetjük a huszadik század értelmetlen történetét unokáinknak és unokáink unokáinak is. Lehet, hogy nem fognak törődni az efféle történetekkel, lehet, hogy azt kérdik: „valóban megtörtént ez?“, és azt is: „mi közünk nekünk ehhez a történethez?“ Mindaddig, amíg a holocaustról beszélünk, mindaddig, amíg a történetet meséljük, mindig elhangzik majd a kérdés: „mi közünk nekünk ehhez?“ És akkor mindig azt felelhetjük, hogy ez velünk történik, hogy ma és most történik.

Németből fordította Glavina Zouza

A képek Master Tibor reprodukciói a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztályának anyagából.

